

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

КІТОВ Микола Григорович

УДК 101.1

**ФІЛОСОФІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ЧИННИК КОНСТИТУЮВАННЯ
РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
філософських наук**

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
Предборська Ірина Михайлівна, Інститут вищої освіти НАПН України, головний науковий співробітник відділу змісту філософії та прогнозування вищої освіти.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Ситник Петро Кононович, Національна академія державного управління при Президентові України, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики;

доктор філософських наук, професор
Кирилюк Федір Михайлович, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри політології;

доктор філософських наук
Шевченко Олексій Константинович, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, провідний науковий співробітник відділу теорії та історії політичних наук.

Захист відбудеться 23 грудня 2010 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.456.01 Інституту вищої освіти НАПН України за адресою: 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9, 9-й поверх, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту вищої освіти НАПН України за адресою: 01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 9.

Автореферат розісланий « » листопада 2010 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Л.С. Горбунова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розпад СРСР, у якому домінували РРФСР, російська мова і культура, супроводжується кризою ідентичності, адже на його теренах виникають незалежні держави, для розбудови яких актуальною стає проблема усвідомлення окремішності й самодостатності титульних націй. Особливо болісно сприймають нові історичні реалії громадяни Росії. Їм важко звикнути до нових державних кордонів, нової національної ідентичності колишніх співгромадян єдиної багатонаціональної держави. Водночас, з огляду на геополітичні зміни, що відбуваються на пострадянському просторі, переосмислення історії становлення власної національної ідентичності необхідне і російському народу, адже наявні дослідження з даної проблематики, особливо в російськомовній літературі, незважаючи на її величезний масив, не можна вважати вичерпними, оскільки вони здебільшого є заідеологізованими або торкаються лише окремих аспектів окресленої проблеми. Їм, як правило, бракує чітких методологічних підходів.

Чи тотожні терміни “руські” і “росіяни”; хто вони за походженням; як історично формувався російський народ; які основні етапи його розвитку; які засоби були головними в його розвої; яке місце серед них займає філософія – це ключові метафізичні питання буттєвості російської самоідентичності.

Національна самоідентифікація будь-якого народу відбувається у глоба-лізованому світі. Її неможливо розглядати поза загальносвітовими процесами, адже вони суттєво впливають на її формування. Тому об’єктивний аналіз конституювання російської національної самоідентичності допоможе національній еліті нових незалежних держав позбутися міфологеми “старшинства” російського народу, тим самим позитивно вплине на розбудову колишніх радянських республік у статусі незалежних держав, а їх народам допоможе усвідомити свою унікальність і неповторність.

Становлення російської національної самоідентичності доцільно аналізувати дотично до україністики, адже історія двох народів тісно переплетена. Означений зріз є актуальним не лише через недостатнє осмислення проблеми, а й через важливе практичне її значення (як для сьогоденної консолідації українського суспільства, так і для його майбутнього історичного буття), адже навколо історії двох народів накопичилось чимало відвертих спекуляцій, які вкрай негативно впливають на суспільну свідомість та діяльність сучасної еліти у розбудові незалежної української держави.

Зв’язок з науковими програмами, планами, темами. Напрямок роботи пов’язаний з темою дослідження *відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді* Інституту вищої освіти НАПН України “Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді” (шифр: 0106U002013). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного університету харчових технологій (протокол № 5 від 23 грудня 2004 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні системного аналізу історичного взаємозв’язку становлення російської філософії і

конституювання російської національної самоідентичності. Реалізація вказаної мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- уточнити інструментарій і методологічні засади дослідження феномена національної ідентичності та структурувати проблемне поле аналізу витоків, етапів розвитку і специфіки російської національної самоідентичності;

- дослідити соціокультурні передумови становлення самоідентичності у древній Русі;

- проаналізувати зміну уявлень про “Святу Русь” від клерикалізму до провіденційного секуляризму та вплив православ'я на формування національної самоідентичності у період з кінця XIV ст. до початку XVIII ст.;

- розкрити колізії російської національної самоідентичності епохи розбудови “Великої Русі” та зміст головних соціально-філософських ідеологем цього періоду;

- проаналізувати кризу російської національної самоідентичності за радянських часів, виявити реальний стан розвитку матеріалістичної філософії в СРСР, її досягнення та історичну обмеженість;

- проаналізувати обґрунтування російської національної самоідентичності у філософії зарубіжного євразійства;

- дослідити метаморфози російської національної самоідентичності у філософії пострадянського періоду;

- дослідити теоретичні засади і політичну спрямованість вчення представників генетичного соціалізму про побудову “Космічної Росії”.

Об'єктом дослідження є феномен російської національної самоідентифікації в історичному процесі становлення російського і українського народів.

Предметом дослідження є з'ясування ролі філософії як духовного чинника конституювання російської національної самоідентичності.

Методи дослідження. Мінливість феномена самоідентичності на різних етапах становлення російської нації зумовила методологічний плюралізм. Методи *структурно-функціонального, ретроспективно-порівняльного аналізу, класифікації, систематизації* дали змогу розкрити суперечливий характер конституювання російської національної самоідентичності та виявити форми її прояву на різних етапах інституціонального буття російського соціуму і сприяли критичному переосмисленню існуючих концепцій розуміння національної ідентичності та їх узагальненню. *Феноменологічний* метод дав змогу розглянути національну самоідентичність як складний соціокультурний феномен, а самоідентифікацію – як динамічний трансформаційний процес. Для з'ясування *механізму* національної самоідентифікації застосовувався метод *бінарної опозиції* “МИ” – “ВОНИ”. На основі *синергетичного* концепту “надорганізм” визначено стрижневий алгоритм підходу до виокремлення історичних етапів конституювання російської національної самоідентичності. Аналізуючи першоджерела, дисертант спирався на основні засади *герменевтики*. У процесі дослідження автор широко використовував праці у

галузі історії, історії філософії, філософії історії, філософії і методології науки таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Є. Андрос, В. Андрущенко, Т. Артем'єва, В. Бех, М. Бердяєв, Є. Бистрицький, А. Бичко, І. Бичко, І. Бойченко, М. Булатов, Б. Вишеславцев, В. Воронкова, П. Гайденко, Г. Гегель, О. Гомілко, В. Горський, Л. Гумільов, І. Добронравова, А. Єрмоленко, В. Зеньковський, В. Іванов, Ф. Кирилук, В. Ключевський, В. Крисаченко, С. Кримський, Ю. Кушаков, О. Лосєв, М. Лоський, В. Лутай, М. Мамардашвілі, М. Мікешин, М. Михальченко, І. Надольний, В. Нічик, І. Огородник, М. Покровський, М. Попович, І. Предборська, І. Пригожин, Б. Рибakov, П. Ситник, В. Скотний, В. Соловійов, С. Соловійов, В. Стьопін, В. Табачковський, А. Тихолаз, М. Тищенко, С. Франк, М.-Л. Чєпа, В. Шамбаров, О. Шевченко, С. Шейнман-Топштейн, В. Шинкарук, Г. Шпет, В. Ярошовець, К. Яспєрс, О. Яценко, Т. Ящук та інші.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у цілісній теоретичній реконструкції історичного процесу становлення російської національної самоідентичності дотично до української історії та культури. У дисертації обґрунтовано низку положень, які містять наукову новизну і виносяться на захист.

1. На основі соціально-філософського, історико-філософського, герменевтичного, соціокультурного та синергетичного підходів уточнено інструментарій і методологічні засади дослідження феномена національної ідентичності взагалі, витоків та основних етапів конституювання російської національної самоідентичності зокрема, через виявлення нерозривної іманентної логіки її трансформаційних змін. Загальнометодологічне підґрунтя дослідження включає наступні положення:

– історично висхідною синкретичною формою суспільної свідомості є міфічна свідомість, яка, трансформуючись, стає джерелом виникнення міфології, релігії, мистецтва, містики, науки, моралі права, політики, які, досягнувши рівня самоусвідомлення, переростають у філософію;

– виникнення філософії – це багатоваріантний процес, головним моментом якого є самоусвідомлення різних формоутворень духу;

– лише виокремлення різних типів філософування, а саме – теоретичного, есеїстсько-афористичного, художньо-образного, релігійно-містичного дає чіткі методологічні засади розуміння специфіки російської філософії та її впливу на конституювання російської національної самоідентичності;

– експлікація понять “філософія в Росії”, “руська філософія”, “російська національна філософія” дає змогу виявити форми прояву самосвідомості на різних етапах інституціонального буття російського соціуму;

– в доповнення до формаційного, соціокультурного, цивілізаційного запропоновано більш широко застосовувати синергетичний підхід до історії конституювання російської національної самоідентифікації на основі якого виділено такі етапи її розвитку: *перший* – період формування єдиного родового, духовного начала під час формування Московії; *другий* – період

розбудови “Святої Русі”; *третій* – період розбудови “Великої Русі”; *четвертий* – період побудови “Всесвітньої Країни Рад”; *п’ятий* – сучасний, який починається з розпаду СРСР і утворення Російської Федерації як самостійної держави.

2. Обгрунтовано, що зачатки самоідентифікації у древній Русі виникають не в етнічній сфері, а в сфері моралі, а з прийняттям християнства свою ідентичність руські починають пов’язувати з православ’ям. Показано, що головним чинником формування російської національної ідентичності виступає єдність влади і православної церкви, які розробляють державницьку ідеологію і яку пізніше засвоюють усі державні інституції.

3. Доведено, що в епоху Просвітництва зазнають докорінної зміни парадигмальні засади формування російської ідентичності і російського месіанізму, а саме: релігійна проповідь і прилучення іноземців у лоно православної церкви тісно поєднуються з військовою силою, яка розглядається руськими як Боже Провидіння, накладене на них Богом з метою перебудови світу на православних засадах. Також показано, що основні ідеологеми розбудови “Великої Русі” (П. Чаадаєв, “слов’янофіли” і “західники”, М. Федоров, В. Соловйов) носять імперський характер, що чітко виявилось в обгрунтуванні ними шляхів побудови Росії як Всесвітньої імперії.

4. Узагальнено досягнення матеріалістичної філософії в СРСР і обгрунтовано її історичну обмеженість при перетворенні філософії в “служницю” побудови комуністичного суспільства у всесвітньому масштабі.

5. Доведена реакційність сутність соціально-філософських досліджень представників генетичного соціалізму при розробці ними моделей формування руської національної ідентичності на засадах євгенічного клонування.

6. Структуризовано ознаки сучасної російської національної філософії (месіанізм, історіософічність, інтуїтивізм, соборність, імперсоналізм, доктринерський радикалізм, амбівалентність та ін.), показано їх трансформаційні зміни та вплив на самоідентифікацію російського народу.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати є вагомим у методологічному плані сформованим проблемним полем для подальшого вивчення даної тематики, зокрема для розуміння механізмів формування неврозів “ресантименту” і “унікальності”, які притаманні сучасній російській самосвідомості. Результати роботи можуть слугувати для розробки державних дослідницьких програм з історії української філософії, спрямованих на системне вивчення автентичних ментальних ознак українства, з метою обгрунтування шляхів розбудови незалежної української держави. Концепція роботи та фактологічний матеріал можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема при розробці нормативного спецкурсу для студентів вищих навчальних закладів “Російська філософія: витоки, етапи розвитку, специфіка” та в науковій роботі.

Особистий внесок здобувача. Висновки та положення наукової новизни зроблені автором особисто на основі проведеного дослідження.

Апробація дослідження. Головні ідеї та результати дослідження були апробовані у виступах на таких наукових та науково-практичних конференціях: “Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи” (м. Київ, УДУХТ, 1994), “Філософські читання пам’яті П.В. Копніна” (м. Київ, 1996), “Виховання студентів у технічному вузі: методологічні засади, практика, перспективи” (м. Київ, УДУХТ, 1996), “Актуальні проблеми виховання студентів, формування їх як особистостей у вищих закладах освіти” (м. Київ, УДУХТ, 2002), “Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка” (м. Київ, 2008), “Стан і шляхи підвищення якості вищої освіти в Україні: зміст, новітні технології, моніторинг” (м. Київ, НУХТ, 2008), “Матеріалізм і емпіріокритицизм – шедевр світової філософської думки” (НТУУ “КПІ”, 2008). “Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри” (м. Київ, КНЛУ, 2009). “Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка” (м. Київ, 2010). “Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри” (м. Київ, КНЛУ, 2010).

Публікації. Результати дослідження оприлюднені в індивідуальній монографії (26,6 д.а.), 21 статті у фахових виданнях, а також у 12 інших наукових публікаціях. Загальний обсяг публікацій по темі складає 55 д.а

Структура дисертації обумовлена логікою дослідження, яка впливає з поставленої мети і реалізації дослідницьких завдань. Робота складається із вступу, шести розділів, двадцяти трьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг дисертації становить 457 сторінок, з них 59 сторінок займає список літератури, який налічує 719 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми, формулюються мета, завдання, об’єкт та предмет дослідження, окреслюються методи дослідження, визначається наукова новизна положень, які виносяться на захист, описується науково-теоретична та практична значимість отриманих результатів дисертаційної роботи, подаються дані щодо апробації.

У **першому розділі** – “**Теоретико-методологічні засади дослідження феномена національної ідентичності**” проаналізовано стан наукової розробки обраної теми, викладено підходи дисертанта до формулювання загальної теоретичної основи та конкретних методологічних засад дослідження.

Зазначається, що вивчення російської національної ідентичності ведеться за багатьма напрямками. Чільне місце серед них займає аналіз філософських поглядів окремих мислителів. Ця традиція бере свої витoki ще з часів написання “Житій” святих руської церкви і продовжується до сьогоdnішнього дня. Джерельна база таких досліджень безмежна.

Наступний напрям – історико-філософські дослідження. У працях Г. Аляєва, А. Введенського, А. Галактіонова та П. Нікандрова, В.

Зеньковського, О. Лосєва, М. Лоського, І. Немчинова, О. Новікова, Л. Новікової та І. Сиземської, Е. Радлова, С. Франка та ряду інших дається аналіз виникнення і багатовікового розвитку російської філософії та її впливу на становлення національної самоідентичності, починаючи з древньої Русі до сьогодення.

Окремі періоди у розвитку російської національної самоідентичності проаналізовано у працях П. Алексеєва, Т. Артем'євої, О. Григоренко, О. Жиганкова, Е. Завадської, Л. Короткої, Л. Люкса, Н. Мозгової, І. Немчинова, В. Нічик, Л. Новікової, І. Сиземської, В. Пусторнакова, Т. Чумакової тощо.

Велика увага приділяється аналізу історії російської релігійної філософії та її вплив на конституювання національної ідентичності (праці В. Акулініна, В. Асмуса, А. Введенського, П. Гайденко, Г. Гараєва, В. Зеньковського, В. Кантора, М. Лоського, М. Мойсєєва, С. Снігур, В. Соловійова, А. Тихолаза, К. Фараджева, С. Франка, Н. Уткіної).

Обґрунтуванню неповторності російської національної філософії, її включеності у світовий філософський процес присвячені праці П. Алексеєва, Б. Балуєва, В. Баруліна, Б. Безсонова, М. Бердяєва, Б. Вишеславцева, К. Власенка, А. Гулиги, М. Данилевського, О. Зінов'єва, О. Лосєва, М. Лоського.

Історико-філософські аспекти проблеми національної ідентичності розкриваються у працях М. Бердяєва, В. Соловійова, В. Баруліна, М. Козловеця, Р. Кіся; історична доля Росії – у працях В. Соловійова, М. Федорова, Б. Безсонова; філософія історії – у працях Л. Карсавіна і представників євразійства; сучасна російська геополітика у працях Ю. Аксютіна, В. Бровкого, С. Валянського та Д. Калюжного, Г. Водолазова, О. Дугіна, В. Жириновського, В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченка, М. Козіна, С. Кургіняна, В. Литвина, М. Михальченка, Ф. Медведєва, І. Орлова, І. Пантіна, О. Уткіна, М. Шульги; історико-філософські проблеми євгеніки аналізуються у працях В. Авдєєва, Є. Гнатик, О. Гусєва, С. Кириліна, С. Ключникова, В. Ларіонова, С. Марочкіна, А. Савельєва, В. Сидорова, Ф. Феньєва, П. Яничарова.

Проблематика історії становлення російської національної самосвідомості розглядається також у працях українських науковців А. Бичко, І. Бичка, Г. Волинки, В. Горського та Б. Лобовика, І. Діяка, С. Здіорука, Л. Конотоп та З. Швед, В. Кременя, В. Крисаченка, В. Нічик, Б. Новікова, В. Огородника, І. Огородника, Г. Півторак, Н. Поліщук, М. Поповича, М. Русина, М. Савельєвої, В. Табачковського, М. Тарасенка, М. Ткачук, М.-Л. Чепи, В. Шинкарука та ряду інших.

У розділі обґрунтовується думка, що, незважаючи на безмежну літературу, дослідженням з історії становлення російської національної самоідентичності бракує чітких методологічних підходів, що й гальмує вирішення багатьох проблем, зокрема й тих, які стосуються української історії. Не з'ясованими залишаються зокрема наступні питання. Що являють собою руська й російська національна самоідентичність? Що являє собою російська національна філософія? В чому її специфічність і відмінність від,

скажімо, американської, української, німецької чи китайської філософії? Де її витoki і яка джерельна база? Які етапи її розвитку? Хто із мислителів її репрезентує? Як впливала філософія на конституювання національної самоідентичності?

Відповісти на них без з'ясування наступних методологічних питань, на думку дисертанта, неможливо.

Перше питання стосується витлумачення сутності філософії як духовного феномена, адже розгляд її через дихотомічний поділ (філософія – це наука чи світогляд?) – безперспективний. Це чітко позначається, коли мова заходить про національні філософії. Тому пошук відповіді на вказане питання дисертант веде шляхом виокремлення різних типів філософування: теоретичного, есеїстсько-афористичного, художньо-образного та релігійно-містичного. Специфічність філософії при такому підході полягає не в тому, що вона є *теоретичним* способом самоусвідомлення, а в тому, що вона є *способом* самоусвідомлення людиною свого буття. Якщо теоретик філософує шляхом створення системи знань, то художник, митець оперує образами, метафорами. Російська філософія принципово не теоретична, а тому без нового розуміння специфіки сутності філософування не можна збагнути всієї повноти її змісту.

Друге питання стосується виникнення філософії. Міфогенна, гносеогенна, натурфілософська, релігійогенна концепції витлумачують генезис лише теоретичної філософії, залишаючи поза увагою всі інші. А оскільки російська національна філософія не зводиться лише до теоретичної форми, то без переосмислення загальноприйнятих концептуальних підходів щодо виникнення філософії, розуміння її специфічності також буде неповним.

Третє – чи коректно говорити про *руську* філософію, а не *російську*, як традиційно прийнято вважати. Відповідь на це питання передбачає скрупульозний історичний аналіз багатівікового генезису сучасної російської людності.

Четверте – це визначення витоків і джерельної бази російського національного філософування, що дасть змогу зрозуміти автентичність російської національної самосвідомості і виокремити ті складові, які внесені в неї християнством та етносами, котрі входять до складу російського народу.

Підрозділ 1.1. “Національна філософія як квінтесенція духовної самоідентифікації народу” містить виклад авторського підходу до розуміння філософії взагалі і національної зокрема, а також співвідношення філософії, міфології, релігії, містики, науки, моралі, права, політики тощо.

Інтегрально-філософський підхід до виокремлення методологічних засад проблемного поля дослідження дали змогу дисертанту обґрунтувати наступне. Історично висхідною синкретичною формою суспільної свідомості є міфічна свідомість, яка, трансформуючись, стає джерелом виникнення всіх форм суспільної свідомості, які переростають у філософію.

Отже, виникнення філософії – це поліфонічний процес, головним моментом якого є самоусвідомлення різних формоутворень духу. Тому в кожного народу філософія виникає по-різному: на ґрунті міфології, науки, моралі тощо.

Лише виокремлення різних типів філософування дає чіткі методологічні засади вивчення впливу філософії на конституювання російської національної самоідентичності, адже російській національній філософії, у якій всебічно конституалізується національна самоідентичність, найбільш притаманні есеїстсько-афористичний, художньо-образний, релігійно-містичний типи філософування, які суттєво відрізняються від теоретичного. Майже вся вона являє собою до-логічну, до-системну картину філософських течій і напрямків.

У підрозділі 1.2. **“Філософія в Росії”, “руська філософія”, “російська національна філософія”**: експлікація понять” дається розмежування вказаних термінів, що дозволяє говорити як про руську філософію, так і про російську національну. Використання цих термінів дозволяє всебічніше розкрити процес історичного конституювання російської національної самоідентичності.

Підрозділ 1.3. “Національна самоідентичність і російська філософія: взаумовленість і етапи розвитку” містить обґрунтування ідеї, що зачатки самоусвідомлення стародавніх русичів значною мірою виражають специфіку світобачення сучасного російського народу та дається вичленування етапів історичного конституювання російської національної самоідентичності.

При вичленуванні етапів конституювання російської національної самоідентичності, в доповнення до формаційного, соціокультурного, цивілізаційного, дисертант застосував синергетичний підхід. Він пов’язаний з теорією самоорганізації, з вичленуванням нових якостей у складних системах, яких жодна підсистема не має. Ці нові ознаки системи синергетики називають *надорганізмом*.

При цьому дисертант виходив з наступного: головним способом історичного розвою російського народу було регулярне розширення його географічного і духовного ареалу. Кількісне накопичення іногородців та їх культури у лоні консортивного об’єднання народів приводять до якісних змін – внутрішнього переродження їх самоідентифікації. Механізм виникнення цих змін дисертант і витлумачує з позицій основних постулатів синергетики, яка подані у працях В. Аршинова, В. Воронкової, І. Добронравової, Л. Горбунової, Б. Кадомцева, С. Курдюмова, Г. Малинецького, І. Предборської, І. Пригожина, В. Стьопіна.

У підрозділі показано, що формування надорганізму в процесі розвитку російського народу проходить ряд етапів.

Перший – це період формування родового, рюриківського єдиного духовного начала. Він починається з часу запрошення русів *“рядити за угодою, по праву”* і продовжується до Куликовської битви 1380 р. Якщо, згідно з «Літописом Руським», чудь, словени, кривичі, весь спочатку

ідентифікують русів як плем'я (поряд зі свеями, норманами, англами, готами), то руси ідентифікують себе як спадкоємці роду Рюрика.

Другий – починається з кінця XIV ст. і продовжується до церковного розколу XVII ст. Він припадає на період активної русифікації угро-фінських племен, яка об'єктивно вела до формування спільної для всіх народів духовної основи: православної віри і культури у лоні яких і формується новий надорганізм. Ним стає не родове, рюриківське, а всезагальне: земля Руська і віра Христова або – “Свята Русь”.

Третій – починається з кінця XVII ст. і завершується жовтневим політичним переворотом 1917 р. Він збігається з періодом широкого прилучення в лоно російської держави тюркських та інших народностей. Асиміляція народностей з іншою культурою, релігією, психологією можлива лише через продукування і засвоєння руськими нових цінностей, які одночасно були близькими і орусаченим народностям. Такою цінністю є організація влади і обґрунтування її легітимності. На відміну від княжої доби, запроваджується типово тюркський тип володарювання. Формується новий надорганізм – “Велика Русь”, а московити починають самоідентифікувати себе великоросами.

Четвертий – починається з жовтневого політичного перевороту 1917 р. і продовжується до розпаду СРСР. Зусилля КПРС у цей період були направлені на реалізацію ідеї В.І. Леніна по утвердженню радянського ладу у всесвітньому масштабі. В цей час формується новий надорганізм – “Всесвітня Країна Рад”, а громадяни СРСР ідентифікують себе як “люди радянські” – “гомо советікус”

П'ятий – починається з розпадом СРСР і утворення Російської Федерації як самостійної держави.

У другому розділі **“Соціокультурні передумови становлення націо-нальної ідентичності у древній Русі”**, який містить три підрозділи, досліджено процес зародження самоідентичності древніх русичів.

У підрозділі **2.1. “Морально-етичні виміри зачатків протофілософування доби перших руських князів”** доводиться, що зачатки філософування в древній Русі виникають у сфері моралі.

Дисертант відштовхується від думки М. Мамардашвілі, що самосвідомість першоосною має моральність, адже самосвідомість – це відношення між свідомістю, яка онтологічно є колективним феноменом, і самістю, котра виокремлюється з колективу.

Саме таку метаморфозу самоусвідомлення проходять руські за Рюрика, якого запрошують чудь, словени, кривичі, весь правити по закону і праву. Перед ним виникає проблема моральнісного вибору: що нести людям цих земель – силу меча чи силу угоди, права? Рюрик обирає останнє. Тому й укладає угоди з автохтонами, згідно з якими кожна зі сторін повинна виконувати свої зобов'язання. Князь – правити за угодою, по праву, тобто бути суддею у спірних питаннях і захищати від набігів ворогів, а народне віче – займатися безпосередньою організацією життєдіяльності міст і сіл та сплатою данини.

Підписаними угодами Рюрик формує філософію співпраці, а питання взаємовідносин дітей і батьків, старшого і молодшого, влади і моралі, закону і моралі стають головними для його роду.

Ці моральні заповіді порушують спадкоємці князя (Олег, Ігор, Ольга), утверджуючи нові світоглядні орієнтири, а саме: принцип “правити за угодою” підмінюють принципом “правити за допомогою меча”, тим самим докорінно змінюючи і самоідентифікацію русів.

Якщо за Рюрика вони ідентифікували себе по відношенню до автохтонів, як “інші”, “служиві” тощо, то починаючи з Олега, Ігоря, Ольги вони самоідентифікують себе як “володарі”, а автохтони виступають в образі “інших”, “данників” тощо.

Далі обґрунтовується думка, що конструктивні відносини князя з автохтонами формуються лише з початком татаро-монгольського панування, оскільки до цього часу князівська рать, яка жила за рахунок данини, не брала участі в організації життєдіяльності підкорених народів, бо цим займалося віче. Саме у цей історичний період державницькі ідеали можна знайти у зародковому вигляді лише у новгородського віче, але ніяк не у древньоруських князів. Найвидатніші з них не піднімалися вище туманного уявлення про “соціальну справедливість”, здобування престолів вважали головною метою княжої політики, а озброєні набіги на сусідні території – головним своїм ремеслом.

На українських землях конструктивні відносини між князем і народом почали формуватися раніше, що й призвело до внутрішнього розколу серед князів і було причиною заснування московського князівства. Вагому роль у формуванні такого взаєморозуміння відіграла церква, зокрема митрополит із місцевих – К. Смолятич.

У підрозділі 2.2. **“Дохристиянські вірування і світоглядно-філософські орієнтації праукраїнців”** показано, що проникнення християнства на праукраїнські землі спричинилося як об’єктивними, так і суб’єктивними факторами. Виштовхнутий на певний час з історичної арени самореалізації, інтеріоризації своєї духовності та творення власної держави, праукраїнський етнос вимушений був акумулювати внутрішній зміст християнства, а саме – людинолюбство, яке співпадає з онтологічно притаманною йому кордоцентричною ментальністю. Така єдність і дає підставу стверджувати, що прийняття християнства українцями відповідало вимогам часу. Проте до цього питання потрібно підходити діалектично: бачити як позитивне, так і негативне в охрещенні українського народу.

Далі обґрунтовується думка, що є підстави спростувати поширені думки, які йдуть від adeptів православ’я, про “поганський” характер світоглядних орієнтацій праукраїнців.

Точніше називати релігійне світосприйняття праукраїнців не поганським, а язичницьким, тобто створеним самим народом, а не привнесеним ззовні. Іудаїзм, іслам, буддизм та інші релігії є язичницькими за походженням.

Автор також не погоджується з думкою, що слово “Бог” у мові південних слов’ян з’являється лише з християнством. Спираючись на працю “Послання оріян хозарам”, відому серед спеціалістів як “Рукопис Войнич”, праці В. Шияна, Б. Рибаківа, Прокопія Кесарійського автор обґрунтовує думку, що ідея монотеїзму в його патріархальній, чоловічій формі виникла задовго до християнства.

Аналізуючи висловлювання Прокопія, А. Гільфердінга, Б. Рибаківа, Нестора-літописця, українських науковців дисертант доходить думки, що Перун не міг бути Богом праукраїнців (як прийнято вважати), а був лише княжим богом під яким Рюрик і його дружина (задовго до підкорення Києва) займалися здирництвом по всій Європі. Якби Перун був Богом автохтонів, то насаджувати його силою не було б ніякої потреби.

Обґрунтовано, що реформування Володимиром пантеону праукраїнських богів було спрямоване, насамперед, на поневолення автохтонного населення. Проте ця реформа не сприяла єднанню росів і русів, а навпаки – призвела до ще більшого їх протистояння, яке можна було подолати лише шляхом введення єдиної, для завойовника і підкорених, релігії. Нею стає християнство, яке прагне розширити свій ареал, як за допомогою релігійної проповіді, так і за допомогою княжого меча. Церква і князь доповнюють один одного. Церква освячує збирання земель, а князь допомагає здійснювати християнізацію іногородців.

Дисертант констатує, що на відміну від реформування пантеону язичницьких богів, запровадження християнства було хоча і вимушеним, але продуманим політичним кроком, який відіграв важливу роль у формуванні російської національної ідентичності.

У підрозділі 2.3. “Пошуки самоідентичності у релігійному древньоруському розмислі” обґрунтовується думка, що у писемних творах часів древньої Русі наполегливо формується завойовницька ідеологія, пронизана візантійським православ’ям.

Важливим документом, що репрезентує стан і характер самосвідомості князівсько-дружинної раті в період зародження філософських розмислів, є “Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона. В ньому чітко фіксується підпорядкованість церкви князю. Не випадково Іларіон називає всіх, включаючи і священників, рабами Володимира. Вже з перших днів руська церква порушувала основну заповідь Христову: “Віддайте кесарю кесарево, а Богу – Боже”. Вона слугувала кесарю.

Пильна увага Іларіона до іудаїзму, окрім релігійних чинників, детермінувалася також і політичними. Єврейство після розгрому Хозарського каганату дуже швидко набирало економічної ваги на Русі і поступово ставало завадою княжим устремлінням у визискуванні автохтонного населення. Між русами і єврейством назрівав антагонізм, який міг розв’язатися лише шляхом знищення одного із них. Це і сталося на Видубецькому з’їзді князів, на якому заборонили євреям селитися на Русі. Теоретичне підґрунтя цього історичного рішення, можна вбачати у критиці Іларіоном засадничих основ іудаїзму.

Переломний момент у становлення російської самоідентичності, як носія Божої Благодаті, настає у другій половині XIV ст.

У **третьому розділі “Трансформація ідеалу “Свята Русь”: від клерикалізму до секуляризму”**, який композиційно складається з чотирьох підрозділів, розглянуті зміни уявлень про “Святу Русь” протягом XIV–XVII століть. Якщо спочатку ідеал “Святої Русі” носив відверто клерикальний характер, то згодом він наповнюється специфічним гуманістичним змістом, заплідненим секуляризованим провіденціалізмом.

У **підрозділі 3.1. “Роль ієрархів православної церкви та їх творчості у формуванні самоідентичності російського народу”** доказывается, що головним чинником розвитку самосвідомості руських у часи широкого прилучення до них тюрських народностей виступає православна церква, яка виробляє державницьку ідеологію.

Національна ідея, що сформувалась у лоні церкви, подається як ідеологема про призначення руського народу бути реалізатором Божої Благодаті. Вона зароджується у XII–XIV ст., набуває оформлення у XV–XVI ст. і залишається панівною до кінця XVII ст.

Духовні процеси самоусвідомлення руських цього періоду досить виразно подаються у “Задонщині”, написаній у той час, коли активно велася русифікація угро-фінських та тюрських народностей, для яких надорганістичне (родове, рюриківське) було чужинським. Автор “Задонщини” стверджує, що руський народ пішов від Афета, а татари – від Сіма. Тому боротьба руських супроти татар подається як боротьба за утвердження нащадків Афета, за утвердження єдино вірної православної віри, носіями якої і виступають руські.

Показано, що глибинні мотиви творення церквою національної міфології та ідеології детермінувалися потребою поширення православ'я. Руський народ почав розглядатися православ'ям як богообраний народ, історичне буття котрого освячене. Ця ідея глибоко проникає у свідомість народу, а тому навіть ті течії, які рішуче поривають з релігією, залишаються пов'язаними з нею.

Такий взаємозв'язок дисертант пояснює тим, що православна релігія була однією з духовних підвалин формування російської нації з різних етносів. Не етнос формує релігію, а навпаки – релігія виступає кумулятивною силою формування нації.

Дисертант, спираючись на праці російських істориків М. Карамзіна, В. Татищева, В. Соловйова, В. Ключевського, М. Покровського та інших, показує, що особливу роль у становленні самосвідомості руського народу цього періоду відіграли отці церкви Петро, Олексій, С. Радонежський, С. Пермський, церковно-державницька діяльність яких підпорядковувалася одному – становленню “Святої Русі”.

Водночас підкреслено, що діяльність вказаних ієрархів є однією з найбільш непривабливих сторінок в історії руської церкви, оскільки йдеться про їх співпрацю з татарами. Руські ієрархи отримували від ханів ярлики, які

охороняли їх та церкву від майнових переслідувань, а церковники допомагали татарам і ханському війську своїми молитвами.

Таке співробітництво зміцнило руську церкву і дозволило їй виробити свою специфічну релігійну обрядовість, яка формувалася з дозволу ханів, тому була духовно зрозумілою і близькою татарам.

Водночас перед руськими постала моральнісна проблема вибору: куди йти, ким бути? Відповіді на ці метафізичні для самосвідомості російського народу питання дав Сергій Радонежський.

Далі показано, що історична місія Сергія була не лише величною, а й підступною, адже підготовлювала основи для вільного самоорусачення іногородців шляхом добровільної відмови їх від своїх національних культур, вірувань і переходу в лоно руської православної церкви.

Історична же велич його діянь полягає в тому, що своїм подвижництвом він пропонує руському народу нездирницьку модель життя. Якщо впродовж століть формувались ідеологія і психологія завойовника, збирача земель і данини, то діяльність Сергія і його монастирського братства формує інший зразок людського співжиття: у мирному житті з Богом на устах і в серці полягає істинний сенс людського існування – ось його кредо.

Таке духовне начало пропонувала православна церква в особі чернецтва не лише руським, а й іногородцям. Монастирі ставали центрами духовного життя, постійно нагадуючи людям про небесну правду, про необхідність очищення світу, який тільки за цієї умови може стати Царством Божим.

Проте нова для Московії моральнісна настанова не стає панівною. Не сприймалася вона і частиною чернецтва, а монастирі з роками перетворилися на великих землевласників.

Саме це і було однією з причин виникнення і поширення наприкінці XV ст. та початку XVI ст. у Московії нової філософської традиції – “новгородсько-московської ересі”.

У підрозділі 3.2. **“Новгородсько-московська ересь”**: причини виникнення і наслідки” показано, що означена ересь не пов’язана з реформацією, а виникає у переломний для Росії період і являє собою політичну боротьбу, яка виходила за межі релігії. “Зараження” психологією крамаря значної частини видатних людей Московії було причиною формування цієї течії у другій половині XV ст., коли реально постало питання “звільнення” від татар. Концептуальним обґрунтуванням нового історичного розвитку Московії і стала “новгородсько-московська ересь”.

Відмінність релігійних поглядів і ціннісних орієнтацій представників “новгородсько-московської ересі” та ортодоксальних церковників очевидна і тому ніколи не піддавалася дослідниками сумніву. Проте і сьогодні тим подіям дається різна оцінка.

Так, О. Жиганков пише, що рух еретиків не був пов’язаний з іудаїзмом, а являв собою спробу очищення християнства від вікових накопичень, які були перешкодою осягнення самої його суті. Мовляв, це була спроба реформації, подібно тій, яка через деякий час охопить увесь Захід.

Така оцінка вразлива, насамперед, у методологічному плані, оскільки у тогочасній Московії передумов виникнення Реформації не існувало. Відрив духовних основ у розвитку релігії від соціально-економічних приводить до спрощеного розуміння ролі політики і релігії у тих подіях, тими авторами, які вважають, що головною рушійною силою і епіцентром боротьби була не політика, а релігія. Насправді це була політична боротьба, яка одягла на себе релігійні “шати”. Її серцевиною і метою була боротьба єврейської людності за свої, поперані ще з часів Видубецького з’їзду князів, права. Але “новгородсько-московська ересь” була не іудейським рухом (за релігійними переконаннями), не рухом лише євреїв (за етнічним походженням), не відкритим рухом євреїв за свої права, а саме рухом прихильників іудейських цінностей. Це була суміш поглядів, які виникли в результаті власних сумнівів руських під впливом ззовні у переломний для Московії час і які були пронизані прагматичними, насамперед економічними, орієнтаціями єврейської людності.

У підрозділі аналізуються погляди І. Чорного, Ф. Куріцина, І. Куріцина, митрополита всієї Русі у 1490–1494 роках Зосими, якого І. Волоцький також звинувачує в ересі.

В дисертації доводиться, що в основі непримиренного конфлікту між двома ієрархами було різне розуміння апостольських і канонічних правил поминання та здійснення заупокійних служб. Якщо І. Волоцький пов’язує кількість заупокійних молитв і поминальних богослужінь з сумою пожертви, створює кошторис і слідкує, щоб даром жодної обідні, ні панахиди не служили, то Зосима переконаний: надіятися на спасіння душі після смерті не варто. На думку ж І. Волоцького, окрім віри, є інший шлях спасіння душі: молитви і заупокійні служби. Тому менше всього він торкається у своїй творчості досить важливих для Зосими роздумів про добродієсне життя. Вони лишні, адже ставлять під сумнів необхідність монастирів і ведуть до усвідомлення безглуздості всього церковного життя, зокрема заупокійних служб, пісень і молитв. Тому І. Волоцький називає Зосиму “другим Арієм”, адже саме аріяни відкидали заупокійні молитви.

У кінці XV ст. ересь вогнем викорінюється з православної руської церкви. Були спалені С. Кленов, І. Максимов, Д. Пустотілов та інші високоосвічені люди того часу. Проте під впливом єретиків церква, зокрема чернецтво, розколюється на дві гілки: “іосифлян” і “некористолюбців”.

У підрозділі **3.3. “Протистояння між “іосифлянами” і “некористолюбцями” та його вплив на конституювання російської самоідентичності”** аналізується теоретико-теологічна боротьба між двома течіями руської православної церкви, яке було продовженням боротьби з “новгородсько-московською ересю”.

“Іосифляни” виступали проти секуляризації монастирських землеволодінь, а “некористолюбці” виступали за таке реформування.

Ідейним натхненником “некористолюбців” був Н. Сорський, а пізніше – В. Патрикеев. Проте це була не лише релігійна, а й філософська боротьба, говорячи сучасною мовою, у сфері антропології. Показано, що у кінці XIV ст.

початку XV ст. у руській культурі відбуваються суттєві зміни, зокрема через вплив ісихізму, прихильником якого був ще засновник Києво-Печерської Лаври Антоній, а пізніше – Н. Сорський. Останній особливого значення надавав обґрунтуванню концепції “внутрішньої людини”. Це передбачало поглиблене висвітлення психологічної і екзистенційної проблематики, посилювало інтерес до людини, її індивідуальних духовних проявів. Розкриваючи “механізм” падіння людини, Н. Сорський вказує, що порушують єдність розуму і серця пристрасті, які локалізовані у серці, звідки вони й виходять у вигляді “злих задумів”. У боротьбі з пристрастями звичайна молитва безплідна, оскільки не зачіпає розум. Тому боротьба між добром і злом може вестися лише завдяки “розумній молитві”, що допомагає установити контроль розуму над серцем.

Продовжувачем справ Н. Сорського був В. Патрикеев, який надає вченню Н. Сорського активного характеру, тісно пов’язавши його з політичною боротьбою між “іосифлянами”, “некористолубцями” і “єретиками”. У дискусіях з І. Волоцьким В. Патрикеев формулює ідею секуляризації церковних і монастирських землеволодінь.

Його вчення про неприпустимість для монастирів вотчинного землеволодіння відповідало інтересам як міцніючої централізованої держави, так і нових феодалів, особливо вихідців з татар, які були кровно зацікавлені у секуляризації земель. Саме для них потрібні були вільні землеволодіння, які б князь чи цар дарував за вислугу. Такі висновки зроблено на основі аналізу “Повісті про Петра, царевича ординського”, “Повісті про Псковське взяття”, “Повісті про приєднання Новгороду” тощо.

Процес входження тюркських народностей у лоно російської людності відбувався поступово, впродовж століть, що й привело не до скинення татарського “ярма”, а до перейняття всього ідейного спадку татар російською державою. Відповідно змінювалося і самоідентифікація росіян. Серцевиною їх світоглядної орієнтації цього періоду стали відносини держави і церкви. Вони з новою силою зазвучали у творах православних книжників.

У підрозділі 3.4. “Ідеологема “Москва – Третій Рим” як ключовий концепт ідеалу “Свята Русь” аналізується протистояння держави і церкви у творчості православних книжників. Оскільки філософії як специфічної сфери спекулятивних розмірковувань у Росії до XVI ст. не існувало, то філософські ідеї розвивалися у лоні релігії, а ключовою проблемою роздумів ієрархів залишалася ідея взаємостосунків церкви і держави. Найбільш рельєфно вона проявилася у діяльності та творчості Данила, Макарія, Афанасія, Філіпа.

Досліджуючи об’єктивні чинники, які визначили ці відносини, дисертант зазначає, що політична ідеологія Московського князівства за походженням була церковною. Церква насаджувала думку, що московський цар є не лише государем свого народу, а й царем всього християнства. Цю ідею послідовно проводили у своїх духовних “Посланнях” ієрархи руської церкви. Водночас підкреслюється, що церковники, монастирі, починаючи з періоду древньої Русі, були великими землевласниками, а митрополити, єпископи мали також досить вагомий частку політичної влади. Проте таке

місце їх визначалося князем, адже церква перебувала під його невсипущим оком. Завоювання Русі татарами призвело до того, що церковники перестали залежати від руських князів, як юридично, так і матеріально, оскільки їхнє становище визначалося ханськими ярликами.

Після “поглинання” Московією татарської духовної спадщини перед церквою гостро постає проблема збереження тих привілеїв, якими вона користувалася при ханах. Вихід, який знайшла руська церква, повністю вкладався у Візантійські традиції царепапізму – слугувати не людині, а державі. Тому поступово відбувалася формалізація та політизація церкви. Церква визнала світську владу над владою ієрархів. З подачі церковників теократизм став розглядатися як необхідність засвоєння державою священної місії, яку наклав на церкву Бог.

Найважливішою постаттю у реалізації Божої благодаті є руський цар – у цьому головне таїнство царської влади та її велич. Саме таку ідеологему виробляють і обґрунтовують ієрархи руської церкви.

Свиридов-Сава викладає у “Посланні” легенду про походження Рюрика від імператора Августа, а ігумен Псковсько-Єлізорівського монастиря Філофей опрацьовує ідею про “Москву як Третій Рим”. Якщо у “Задонщині” та у Зосими ідея про богообранність Русі звучить ще спорадично, то Філофей формулює її як цілісну настанову. У “Посланні до великого князя Василя” він пише, що приреченість руських нести хрест істинної християнської віри – це Божя Благодать. Згодом ідеологема Філофея про “Москву як Третій Рим” проникає в офіційні документи, а в кінці XVI – на початку XVII ст. стає однією з підвалин самодержавної політики у розбудові “Святої Русі”.

Аналізуючи розкол у руській церкві дисертант не заперечує вплив зміни обрядовості на вказані події. Але ключовою причиною розбрату була проблема священного царства.

Віра у свою богообранність поступово заповонила світосприйняття руських месіанською психологією. Все більше проникають у свідомість теократичні ідеї про необхідність засвоєння державною владою священної місії, накладеної Богом.

Захист чистоти обрядовості розглядався старообрядцями як питання несправедливого обмирщення Церкви, як неправильна теократизація влади, яка не виконує заповіді Божі, а, отже, як засилля Антихриста. Таким є цар, котрий не виконує функції помазанника Божого.

Переконаність церковників і кліру, що доля світу, після перенесення центру православ'я в Москву, повністю залежить від Росії, формувала у них устремління відповідати Божому Промислу. Тому у свідомість ієрархів і пастви підспудно проникала боязнь втрати чистоти Церкви як тіла Христового.

Найбільше цей страх запліднив свідомість старовірів, адже у питанні збереження чистоти Церкви, на їхнє переконання, вирішувалося не місцеве і навіть не провіденціальне питання, а питання всієї майбутньої Світової історії. Старовіри у “Святій Русі” бачили земну реалізацію прояву Божої Благодаті. “Священне царство”, створене силою церковного благочестя в

Росії, зможе відповідати Божому промыслу лише тоді, коли всі без виключення миряни будуть неухильно дотримуватися канонів і примусів Церкви. Своїм фанатизмом, релігійною натхненністю та глибокою вірою справляли велике враження на паству, ставали зразками для наслідування.

Далі показано, що гостра ідеологічна боротьба в лоні церкви відтворювала корінні зміни в соціально-економічному житті суспільства, які й формували новий надорганізм. На зміну ідеалу “Святої Русі” формувався ідеал “Великої Русі”. Із старообрядництвом відходила у минуле утопія “Святої Русі”, як такої, що реально існує. У руському православ’ї залишився принцип теократичної влади, але він розглядався не як реалізований у дійсність, а як ідеал, до якого має прагнути царська влада. Така позиція гармонізувала розуміння містичного змісту Церкви і її історичного буття. Православ’я не відкинуло ідею Москви як третього Риму, але і не побачило в обмирщеній державній владі Антихриста. Тобто, провіденціоналізм став більше опиратися на реальну дійсність.

Отже, у процесі секуляризації суспільної свідомості привабливість месіанської ідеї не зменшується, але вона наповнюється новим специфічним гуманістичним змістом, заплідненим секуляризованим провіденціоналізмом, що й приводить до зміни національної самоідентичності.

У четвертому розділі “Колізії російської національної самоідентичності періоду “Великої Русі”, який складається з п’яти підрозділів показано, що для російської самоідентичності цієї епохи характерний найтісніший зв’язок з політикою. Вона стає тим духовним полем, яке не лише детермінує виникнення філософської рефлексії, а й підпорядковує собі релігію і мораль, які стають духовними знаряддями реалізації ідеї розбудови “Великої Русі”.

У підрозділі 4.1. “Зміна методологічної парадигми в російській філософії доби Просвітництва” показано, що саме в цей час формуються нові архетипічні засади російської самосвідомості, які залишаються незмінними протягом трьох наступних століть: 1) історія Росії являється частиною історії Європи, тому російські події симетричні європейським, і навпаки; 2) історія Росії є історією держави, а не історією нації. Це *російська*, а не *русська* історія; 3) російська історія має своєрідні *точки відліку*, після проходження яких, вона нібито починається спочатку, становиться “*новою*”, “*молодою*”; 4) Росія має харизматичних лідерів, з якими країна починає новий відлік часу; 5) Росія відіграє виняткову роль у світовій історії; 6) славу російському народу в нову історичну епоху дає війна.

Доказано, що в сенсі розвитку російської самоідентичності епоха Просвітництва переломна, адже національна свідомість надихається вже ідеалом “Великої Росії”. Відповідно формується і нова духовна основа самоактуалізації руських. Якщо в попередню епоху нею було православ’я, то в нову епоху стає освіта. В цей час формуються нові парадигми – політичні, ідеологічні, соціокультурні, філософські, які виникають поза церквою. Спосіб філософування, заснований на одкровенні, догматизмі, авторитаризмі, вступає у період кризи. Виникає гостра потреба у новому типі світогляду,

новому суспільному ідеалі. Це призводить до того, що філософські пошуки починають переорієнтовуватись від богопізнання до пізнання природи і людини, намічається розрив філософії з теософією.

Далі аналізуються три течії російської філософії кінця XVIII – початку XIX ст.: радикалізм, утопізм, світська філософська ідеологія. Зазначається, що радикалізм і притаманний йому нігілістичний склад мислення формувався по мірі зменшення впливу релігії на життя суспільства. Віддаляючись від релігійної свідомості, росіяни починають втрачати зв'язок з основами свого буття – релігійним месіанством. У результаті такої втрати одні кинулися в лоно західної культури, інші – в скептицизм, нігілізм, вільнодумство.

З епохи Просвітництва утопічні роздуми стають домінуючими способами бачення майбутнього Росії. Вони замінюють традиційні для періоду “Святої Русі” віщування, пророкування, астрологічні обчислення. Утопізмом пронизана творчість М. Новікова, М. Щербатова, О. Радіщева, слов'янофілів, М. Бакуніна, О. Герцена, В. Белінського, М. Чернишевського, народників, представників космізму, прихильників марксизму. У філософію проникає політичний месіанізм, який неминуче обґрунтовує духовні засади російського шовінізму

Зазнають також докорінної зміни парадигмальні засади російського месіанізму: на зміну релігійній проповіді і прилученню іногородців в лоно православної церкви утверджується ідеологія військових завоювань. Вони розглядаються як священна повинність накладена на росіян Божим Провидінням. Якщо раніше месіанізм базувався на ідеї вселенської релігійної місії руських (зберігання чистоти Православ'я), то починаючи з кінця XVII ст. поступово формується ідеологема “Великої Русі”, яка за Петра I стає державницькою ідеологією. Серед фундаторів цієї ідеології були В. Татищев, Ф. Прокопович, А. Кантемір.

Домінуючим типом філософування у цей час стає художньо-образний. Найвипукліше він проявиться у філософській ліриці, особливо у поезії М.В. Ломоносова, яка наскрізь філософська. В оді, до жанру якої він найчастіше вдавався, поет виступає носієм вищих істин, творцем світу, де немає місця буденності. В його поезії маємо справу з містичним реалізмом, заплідненим не теологічним, а секуляризованим провіденціоналізмом. Не заперечуючи існування емпіричної реальності, поет бачить за нею бажаний світ і розмовляє з ним, як з дійсним. Пафос величі та непереможності пронизує свідомість росіян, а поет виступає її апологетом, стверджуючи, що славу народу в нову епоху дає війна, а тому вони мають виконати своє історичне призначення – завоювати світ.

Ці ідеї підхоплює Г. Державін, котрий переконаний, що ведення війни в нову історичну епоху – це священна повинність. Тому військові походи росіян – це послана небом благодать для інших народів. Поет виступає апологетом побудови Великої Русі не за допомогою християнської проповіді, а за допомогою війська. Якщо раніше завоювання чужих земель розглядалося

як навернення іногородців до Божої благодаті, то тепер відверто пропагується ідеологія сили зброї, адже це божою рукою росіяни ведуть війни.

Далі показано, що позацерковна релігійна свідомість своєрідно проявляється у російському масонстві, яке відтворило суспільну потребу в самопізнанні російської людини.

Розпад релігійного світогляду приводить до того, що історіософічні проблеми, які її хвилювали, залишаються без обґрунтування, а суспільство відчуло духовну спустошеність. Цю пустоту і заповнили пошуки масонів позацерковної моральної свідомості.

Нетрадиційні для російської національної самосвідомості абстрактні заклики масонів до всесвітнього братства людей вказували на космополітичний характер цього руху і явно не вписувалися в ідеологему побудови “Великої Русі” шляхом війни. Тому, незважаючи на те, що серед масонів було багато дворян, у 1783 р. масонські ложі були закриті. Вони відроджуються у ХІХ ст. Масонами були декабристи, П. Чаадаєв та інші видатні особистості Росії.

Далі проаналізовано філософські пошуки гуманістів, зокрема О. Радіщева. На відміну від мислителів того часу він велику увагу приділяє з’ясуванню соціальної сутності людини, ставить під сумнів природність самодержавства. Царська влада має базуватися не на божественній волі та принципі престолонаслідування, а виключно на соціальному договорі. Народ має природне право розірвати договір з владою, якщо вона зневажає його інтереси й потреби. Виступати супроти народу – це найвищий злочин. Проте його погляди є своєрідною соціальною утопією, адже реальних шляхів захисту знедолених він не пропонує, а покладає надію лише на просвіту.

Підкреслено, що секуляризація національної свідомості не означає, що остання повністю пориває з релігією. Відбулася лише поляризація теургічної ідеї. Церква свідомо відкидає мрію про перетворення історичного буття в Царство Боже силою Благодаті, водночас теургічна потреба не покидає світське життя, а проникає в свідомість мирян ще глибше. Але реалізація цієї теургічної потреби опирається вже не на силу Благодаті, а на живі сили ества, які наділяються атрибутами священних, але позацерковних сил.

Найбільш повно позацерковна теургічна ідея знаходить витлумачення в російському містицизмі, зокрема у творчості О. Лобзіна, М. Сперанського та інших. Призабута ідеологема “Москва – Третій Рим” отримує у творчості містиків нове звучання. Зокрема, М. Сперанський започатковує світський варіант реалізації історіософської утопії про земне Царство Боже. Він обстоює думку, що верховна влада сама є священством. Це не є визнання держави священною, а, скоріше, пошук шляхів до перетворення держави у напрямку знаходження нею реального місця у розбудові політичного і суспільного життя у “духові Царства божого”. Тим самим російська національна самосвідомість не пориває з ідеологемою “Москва – Третій Рим”, але остання набуває світського звучання.

Обґрунтовано, що епоха Просвітництва була лише прологом у розвитку російської філософії, як самостійної сфери духовності. Проте

незаперечними являються два факти. *Перший*: саме у XIX ст. філософія повністю відокремлюється від релігії і набирає секулярного характеру. *Другий*: течії, які виникають в епоху Просвітництва у XIX ст. не зникають, а лише трансформуються.

У підрозділі 4.2. “Соціокультурний зміст філософських поглядів П.Я. Чаадаєва” показано, що філософія П. Чаадаєва – це спроба християно-центричного розуміння історії.

Історія невмолимо рухається до Царства Божого на Землі, бо вона є результатом діяння Божого Промислу, тієї втаємниченої, незрозумілої багатом сили, що спрямовує хід історії. П. Чаадаєв переконаний, що саме йому відкрилася тайна Божого Промислу в історичному діянні.

Через призму цього переконання можна зрозуміти як його вчинки, так і філософську позицію, що досі Божий Промисел виявлявся у діяннях європейських народів і обминав Росію. Це сталося тому, що руські ніколи не йшли разом з іншими народами, не належали ні до Заходу, ні до Сходу, не мали їх традицій. Тому всесвітнє виховання людського роду на них не поширилося. П. Чаадаєв пише, що руські не мають власної історії, у них немає нічого стійкого, постійного. Руські – це тип кочівників. Чинниками, що формують означений тип, є перманентно діючі колонізація, розселення, залучення нових земель та іногородців до руської народності (він називає їх географічним фактором).

У такій оцінці, безперечно є сенс, адже Росія розвивалася не як етнос, а шляхом прилучення іногородців. Розвиток держави через нашарування культур різних народів спричиняв постійну потребу самоідентифікації, що веде до втрати руськими історичної пам’яті.

Показано, що погляди П. Чаадаєва носять виражений соціал-імперський характер, через призму якого він описує і майбутнє Росії. Її справжня історія почнеться лише з того дня, коли народ перейметься ідеєю, що йому довірено Богом ошчасливити все людство і коли почне виконувати її.

Містичне відчуття історичного буття, притаманне йому, висвічує всю ілюзорність, безперспективність, неістинність шляху, яким іде імперська Росія, а тому він наполегливо шукає нових шляхів. Трагізм його долі полягає в тому, що він не спроможний вийти за межі імперського розуміння місця і ролі Росії у цивілізаційному поступі людства. Проте на відміну від державницької ідеології побудови Великої Русі, заснованої на православ’ї, він пропонує ідеологію створення Світової Русі, вибудованій на цілісному, не розділеному на конфесії, християнстві.

У цьому полягає історична новизна його філософсько-політичних поглядів і головна причина несприйняття їх російським суспільством, адже мислити майбутнє Росії поза православ’ям видається блюзнірством для самосвідомості росіян.

У підрозділі 4.3. “Росія і світ у філософських пошуках слов’янофілів та західників” проаналізовано їх погляди на майбутнє Росії.

Вказано, що слов’янофільство виникло у відповідь на політичну реакцію часів Миколи I. Несприйняття поліцейського характеру держави

передовою частиною суспільства стимулювало пошук шляхів розвитку країни в якій би панувала соціальна гармонія. Поширюється думка, що причиною всіх бід є насильницький розрив Петром I органічного для Росії патріархального укладу життя. В результаті реформ були загублені основи російської національної ідентичності і виникли гіпертрофовані форми державності, а саме – деспотизм, поліцейський нагляд тощо.

Показано, що глибока віра слов'янофілів в особливий шлях Росії, специфічні психологічні особливості народу, високий моральнісний потенціал православ'я закономірно привели їх до переконання про особливу місію росіян у світовій цивілізації.

На думку раних слов'янофілів існують два шляхи розвитку людства. Перший – шлях вільного переконання, совісті, миру, внутрішньої правди, той, що його відкрив і заповідав Бог. Другий – шлях зовнішньої правди, примусового закону, державності. Першим шляхом іде Росія, другим – Захід. Тому Росія – це не тільки не Захід, вона антипод Заходу, у неї свій особливий шлях розвитку. Якщо західні народи були вимушені створювати державність самі із себе, змагаючись з іноземцями, що намагалися їх завоювати, то слов'яни, зосереджені на внутрішніх духовних потребах, чужу владу визнали. Тому суспільство і держава зберегли свою автономність один щодо одного. Добровільна і свідома відмова від державних амбіцій породила особливий тип світосприйняття руського народу.

Дисертант відзначає, що ідея російської самобутності у першій чверті XIX ст. отримала нові обриси. На відміну від XVIII ст., коли головним мотивом цієї ідеї було повернення до старинного укладу життя, у XIX ст. самобутність розуміється як потреба розкрити істинну сутність руських витоків, що досі були приховані у глибинах народного духу.

Показано, що слов'янофільство виникає на основі критичного переосмислення німецького ідеалізму. Так, О. Хомяков, критикуючи Гегеля, відзначає, що дух, який “сам себе конструює”, безсилий. Тільки розум і воля, що перебувають у моральному єднанні, є основою всього існуючого. Із всесвітніх законів волящого розуму або розуміючої волі найпершим є закон любові. Істина, яка недоступна для окремого розуму, стає доступною тільки сукупності розумів, пов'язаних любов'ю. Саме ця риса, на його думку, і відрізняє вчення православної Церкви від інших.

Далі проаналізовано погляди представника пізнього російського панславізму М. Данилевського, який стверджує, що європейський культурно-історичний тип цивілізації наближується до свого завершення, а на заміну йому йде русько-слов'янський. Європа – це поприще германсько-романської цивілізації, а не загальнолюдської. Росія не є Європою. Між ними йде жорстока боротьба, яка займе собою цілий історичний період. Але боротися з об'єднаною Європою може лише об'єднане Слов'янство, яке повинно створити свою самобутню цивілізацію. Якщо слов'яни не в змозі виробити самостійну цивілізацію, то вони перетворяться в етнографічний матеріал для інших. Остаточне становлення русько-слов'янського типу цивілізації наступить у результаті грандіозної, армагедонічної війни між Росією і

Європою, яка покладе край цьому протистоянню і сприятиме асиміляції Росією всіх інших недостатньо розвинутих народів.

Своє вчення М. Данилевський називав “новою природною системою народів”, у якій немає місця духовній місії Росії і її моральнісному прикладу. Росії відводиться роль завойовника, що силою зброї пануватиме над світом.

Підкреслюється, що філософські погляди слов'янофілів пронизує ідея кордоцентризму. У цьому проявляється ментальне слов'янське коріння певної частини російської людності – орусачених українців. Але проявляється досить своєрідно, адже впродовж віків воно було спотворене православним та імперським месіанізмом.

Історична заслуга слов'янофілів полягає в тому, що вони відродили призабутий ідеал “Святої Русі”, який, завдяки впливу Ф. Достоєвського, В. Соловйова, К. Леонтєва та ряду інших, знову зайняв вагоме місце в російській філософській думці та національній самоідентичності.

Далі проаналізовані погляди “західників”. Особливу увагу приділено виявленню соціально-психологічних чинників формування неістового радикалізму В. Белінського, радикалізму і утопізму О. Герцена, крайнього анархізму М. Бакуніна та його теоретико-філософській боротьбі з К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Показано, що західникам притаманні такі риси: бажання відкритого прилучення до західної секуляризованої культури і прагнення розвитку Росії разом із західною цивілізацією; соціальний політичний радикалізм, що своєрідно відтворює теургічні мотиви власної відповідальності за хід історії і формує відповідний пошук шляхів активного втручання в історичні події, а також соціальний утопізм.

У підрозділі 4.4. “Месіанські ідеї у філософії “загальної справи” М.Ф. Федорова” показано, що основна ідея його творчості – це осмислення мети, для якої створено людину, і, відповідно до неї – облаштування власного життя.

Люди створені Богом, щоб бути знаряддями Бога у справі розбудови світу, замість впавших ангелів. Людина повинна виконати волю Бога у довершенні природи. Але на шляху до цього стоїть “останній ворог” – смерть, яку слід перебороти. Якщо Христос смертю спокутував людський гріх, то тим самим Він покликав всіх людей слідувати за Ним і боротися зі смертю за своє воскресіння.

Майбутнє воскресіння буде справою не дива, а знання і загальної справи. Через розвиток науки люди досягнуть управління молекулами і атомами, а із розсіяних частинок людського праху зберуть тіла померлих. Лише за такого відтворення людина забезпечить себе від голоду і спроможна буде відтворити тіла батьків і жити у всіх сферах, набирати будь-яку форму і гостювати у всіх поколіннях – від самих найдавніших до новітніх, у всіх світах: як найвіддаленіших, так і найближчих.

Виконувати Завіт Христа – воскресіння всіх померлих (М. Федоров говорить про загальне спасіння для всіх, замість спасіння неповного і не всезагального, при якому грішники засуджуються на вічні муки, а

праведники на вічне споглядання цих мук) буде той, хто цього гідний. Ним не може бути Чорний цар (символ Римської імперії), який розколов християнство, а лише Білий руський цар, адже титул руського царя включає в себе всю скорочену етнографію, всю Всесвітню історію. Значення цієї Всесвітньої історії може бути виражена одним словом: *умиротворіння* або *збирання земель і народів*, збирання, яке ще продовжується і ще не закінчене ні у зовнішньому просторі, ні за внутрішнім змістом і глибиною. Самодержець, цар, повелитель, всі ймення, які носить титул, зливаються і завершаються в одному: *миротворець*.

Отже, збирання земель будуть продовжені і в майбутньому. На його переконання, воля Божа полягає у “самоперетворенні” всіх людей у руських (як носіїв єдино вірної релігії) і побудові на цій руській основі Царства Божого на землі й заселення космічних просторів. Таке його філософське кредо. Тому дисертант не погоджується з тими авторами, котрі стверджують, що для М. Федорова характерне рішуче неприйняття націоналістичних забобонів, будь-якої національної винятковості. Дійсно, він її рішуче не сприймає, окрім винятковості самих руських, адже вона покладена на них Богом.

Через цю призму він розглядає і роль війн у розвитку людства. Руські завжди воювали несамохіть, адже таку роль на них поклато Боже Провидіння.

В якості висновку дисертант зазначає, що філософія загальної справи М.Ф. Федорова наскрізь пронизана руським месіанізмом, який неминуче обґрунтовує духовні засади російського політичного шовінізму.

У **підрозділі 4.5. “Теократичні погляди В.С. Соловйова”** показано, що створення християнської філософії стало справою всього життя філософа. Він її створює, прагнучи перебороти недоліки емпіризму і раціоналізму.

Філософ підкреслює, що єднання суб’єкта і об’єкта можливе лише при доповненні раціонального пізнання внутрішнім, за якого буде отримано містичне знання. Істинне ж знання є результатом триєдиного пізнання: емпіричного, раціонального, містичного. Саме на цих началах можлива філософія, що поєднує повноту споглядання Сходу з логічною досконалістю Заходу.

Він не відмовляє Росії у месіанстві, але витлумачує її інакше. Роль Росії полягає не у соціальному перевороті, а у створенні передумов для релігійного об’єднання Сходу і Заходу, яке має стати її всесвітньоісторичним покликанням.

В. Соловйов переконаний, що негативне відношення православних до Західної церкви хибне у теоретичних основах і шкідливе у практичних наслідках, адже об’єднання церков є настійним теократичним завданням, як справа найбільш бажана Богу. Умовою “всеєдності” має стати синтез православ’я, католицизму і протестантизму, що призведе до створення єдиної вселенської церкви, яка у злитті з державою утворить теократичну християнську монархію. Таке суспільство утвориться на добровільному

підпорядкуванні держави духовному верховенству церкви. Це буде “вільна теократія”.

Прообраз церковної єдності В. Соловйов вбачав у Ватікані. Історична ж місія Росії полягає в єднанні російського самодержавства з римським Первосвященником. Після такого єднання Росія і стане всесвітньою християнською монархією. Тобто, історичною долею судилося Росії дати Вселенській Церкві політичну владу необхідну їй для спасіння та відродження Європи і всього світу. Отже, місія Росії – поєднати людей не через їх єдність у душі, як заповідав Ісус, а через державницьку, зовнішню об'єднавчу силу. Ідея В. Соловйова про створення всесвітньої християнської теократії була по суті ліберальною концепцією спасіння російської імперії

Показано, що погляди В. Соловйова різко розходилися з ортодоксальним православ'ям, а тому його піддають шельмуванню. Особливо негативно сприймала духовна еліта погляди філософа на національне життя в Росії.

Така увага до національного питання визначалася тим, що його розв'язання було однією із підвалин створення всесвітньої християнської монархії, якою мала стати Росія. Росія не виконає свій моральнісний обов'язок, якщо не відречеться від національного егоїзму і не заблагає духовної свободи. Покаїтися у своїх гріхах, відмовитися від політики русифікації і без застережень визнати релігійну свободу – ось єдиний засіб для Росії приготувати себе до одкровення і реалізації своєї дійсної національної ідеї.

Таке застереження було не безпідставним, адже російський народ, як напише В. Соловйов, зокрема в іпостасі значної частини своєї інтелігенції, одержимий хибними ідеями, які граничать з манією величі і манією ворожості до нього всіх і кожного. Йому уявляється що всі сусіди його ображають, недостатньо схиляються перед його величчю і всіляко проти нього замишляють лихе. Відверта оцінка філософом психології тогочасної інтелігенції не мала ніякої підтримки у російському суспільстві, а В. Соловйов у своїй боротьбі з національною самозакоханістю не мав жодного послідовника. Ця боротьба була однією з ключових підвалин вибудови В. Соловйовим ідеї всеєдності, яку він називає “руською ідеєю і під якою він розумів нове бачення християнської ідеї спасіння. Індивідуальне спасіння суперечить християнству і воно неможливе. Тому спасатися потрібно “загальною справою” об'єднаного людства. Історичну місії по об'єднанню (соборуванню) людства для загальної справи мають виконати руські. В цьому полягає їхнє історичне призначення. А оскільки спасіння стосується всіх народів, то руським не потрібно діяти проти інших націй. Разом з ними і для них – у такому спільному діянні полягає доказ того, що ця ідея є істинною. Руська ідея – це сфера діяльності, яку вносять руські у світовий процес єднання, загального “соборування»” людей в рід, народ, світову єдність людства для їх спасіння.

Послідовниками В. Соловйова в розробці ідеї соборності були князі С. Трубецький та Є. Трубецький. Підкреслюється, що Є. Трубецький на початку своєї творчої діяльності переоцінював месіанську роль Росії і мріяв про універсальну теократичну імперію, яку мала вибудувати Росія. Пізніше він

переконається, що в Новому Завіті всі нації, а не якась одна, покликані бути носіями Бога. А тому горда мрія про руський народ як обрану Богом націю повинна бути відкинута як несумісна за духом з одкровеннями Нового Завіту.

П'ятий розділ “Криза російської національної самоідентичності доби будівництва “Всесвітньої Країни Рад” присвячений аналізу конституювання російської національної самоідентичності у філософії ХХ ст. Показано, що стара автократична держава мала свої корені у релігійних віруваннях і тому усвідомлювала себе як теократичне, священне царство. Соціалістична державність схожа на монархічну державність, бо базувалася на віруваннях у неминучу перемогу комунізму у всьому світі. Це така ж сама автократична державність, яку можна охарактеризувати як “зворотня автократія”.

У підрозділі 5.1. “Утвердження матеріалістичної філософії в Росії кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст.” показано, що хоча російська філософія початку ХХ ст. досить різнобічна, але історичну ініціативу перехоплює матеріалістична філософія, яка прагне розібратися у причинах невдач провіденціальної діяльності руського духу і обґрунтовує ідею всесвітньо-історичної місії російського пролетаріату в перебудові світу. Далі аналізується філософський доробок В.І. Леніна та доказується, що він носив цілісний характер.

У підрозділі 5.2. “Філософія – “служниця” політики побудови “Всесвітньої Країни Рад” стверджується, що спроба побудувати комуністичне суспільство в СРСР була соціальною утопією. Але без системної, принципової критики ленінського філософського доробку завжди буде спокуса у певній групі науковців та політиків вважати, що історичного краху зазнав не сам ленінізм, а лише його перекручене розуміння.

Такої критики ще немає, та і навряд чи вона буде в майбутньому, оскільки ленінізм самим життям відкинтий на узбіччя розвитку людства. Сьогодні можна стверджувати лише наступне: в СРСР діалектико-матеріалістична філософія, яка за своєю суттю мала бути відкритою для самокритики, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не витримала випробування часом і невдовзі перетворилася у відверту прислужницю політики побудови комунізму у світовому масштабі. Спроба реалізувати це завдання призвела до того, що цінність окремої людини стала виноситися за межі її повсякденного існування і переноситися у віртуальну сферу “комуністичного майбутнього”. В результаті такої аберації історія розвитку людства зазнала небаченої містифікації, адже виявилася підпорядкована одній паністоричній меті – побудові комуністичного суспільства. Окрема людина індивідуальне щастя мала поєднувати з колективним діянням – будівництвом комунізму. Людська історія у марксизмі-ленінізмі набувала значення дійсної лише через призму майбутнього суспільства соціальної справедливості. Ця утопічна мета “обумовлювала” перебіг людської історії як неухильне самотрансцендентування і тим самим практично нівелювала цінність реального суспільного життя людей.

Також зазначено, що і в добу тоталітаризму діалектико-матеріалістична філософія, попри її задогматизований характер, мала і вагомні здобутки.

У підрозділі 5.3. **“Філософія російського зарубіжжя: основні напрямки, проблеми та соціальні орієнтири”** показано, що доміантною ідеєю емігрантської філософії була проблема людини. Російські філософи виробили ряд застережень про згубність бездуховного розвитку людства. Культ людини, що не обмежується у своїй діяльності надлюдськими духовними цінностями, закономірно призводить: а) в галузі мистецтва – до культу крайнього індивідуалізму; б) в галузі науки – до культу відірваного від потреб життя знання; в) в галузі господарювання – до культу хижацького нищення природи; г) в галузі політики – до культу особи. Реальне життя засвідчило прозорливість у передбаченнях представників російської емігрантської філософії. Водночас, долаючи утопізм комуністичної доктрини, вони впадають в інший вид державного утопізму, де свобода і права особистості приносяться в жертву ідеократичній державі.

У підрозділі 5.4. **“Російська національна ідентичність у філософії зарубіжного євразійства”** показано, що євразійство – це філософсько-політична течія серед російської емігрантської інтелігенції, яка, переживши крах втрати національного ґрунту через трагедію більшовицького політичного перевороту, вже визначилася з формами боротьби за збереження російської національної ідентичності через побудову історіософської концепції “рах rossia”. Теоретичні пошуки євразійців в обґрунтуванні ідеї єднання світових культур та церков у єдину Культуру і Церкву, де домінуючу роль відіграватимуть руські, залишилися марними, адже побудована на цих засадах історіософська модель розвитку Росії стала черговою соціальною утопією. Оновлення євразійських ідей у пострадянський період є своєрідною відповіддю на кризу ідентичності в сучасній Росії.

Шостий розділ “Метаморфози російської національної самоідентичності у пострадянський період” присвячений аналізу філософського дискурсу з питань пошуку новітньої російської ідентичності. Образ ідентичності “ми люди радянські”, який був типовим і пануючим за радянських часів, деформується. Пошук нової ідентичності серед російських інтелектуалів відбувається переважно у рамках пошуку особливих моделей національно-державного устрою. Серед них виділяється два ідентифікаційних проекти: формування політичної громадянської нації і неоімперський. В дисертації показано, що незважаючи на нібито суперечності між ними обидва є різновидами імперського проекту.

У підрозділі 6.1. **“Синдроми “ресантименту” та “винятковості” в сучасній російській національній самосвідомості”** показано, що сучасна національна самосвідомість росіян пронизана відчуттями унікальності і, водночас, прихованої образи на інші народи за те, що вони вийшли з СРСР і утворили незалежні держави.

Такі духовні переживання, які Ф. Ніцше назвав “ресантиментом”, притаманні багатьом росіянам незалежно від їхнього етнічного походження.

Помножені на політичний месіанізм вони породжують хворобливість російського духу, який межує з патологічним страхом за своє майбутнє.

Проаналізувавши психологічні засоби формування тоталітарного соціокультурного простору в сучасній Росії зроблено висновок, що месіанізм, як суспільно-політичне явище, неможливий без формування такого простору.

У підрозділі 6.2. **“Модернізація” імперських ідей у сучасній російській філософії**” проаналізовано праці сучасних філософів, зокрема представників євразійства і показано, що оновлення євразійських ідей у пост-радянський період – це відповідь на кризу в розвитку імперської ідентичності.

Росія може існувати лише як імперія – така ідея є панівною серед російської політичної еліти. Саме її відверто проповідують представники євразійства (О. Дугін та інші). Боротьба Росії за світове панування, на їх думку, ще тільки починається.

Показано, що у російській соціально-політичній і філософській думці обговорюються питання, які тісно пов'язані з історією та культурою українців. Вони стосуються найрізноманітнішої проблематики: походження українців і росіян, старшинства і меншинства народів, єдності мов, культур, традицій, спільності кордонів і доречності їх розмежування тощо. Висновок, який роблять євразійці відверто імперський: подальше існування незалежної унітарної України недопустиме.

Підрозділ 6.3. “Расові аспекти змісту руської національної ідентичності у вченні представників генетичного соціалізму” присвячений розкриттю расового змісту руської національної ідеї.

Представники генетичного соціалізму у своїх працях пропагують расистську апологію побудови імперської Росії на засадах євгенічного клонування. Їм, на їхню думку, випала велика місія – створити руську расову ідею, в якій ідея крові візьме реванш над ідеєю середовища, а сама руська ідея стане завершеною і самодостатньою. Стратегічна мета – це створити на землі мільярд чистокровних руських, які визначатимуть перебіг світової історії, тобто створити народ-володар. Недоліком попередньої руської національної філософії було те, що вона завжди нехтувала необхідністю зафіксувати природню відмінність руських від інших народів по крові.

Аналіз праць представників генетичного соціалізму дає підставу зазначити, що руська національна філософія виникає в сфері моралі і в ній, образно кажучи, “завершує” свій розвиток, перетворюючись у реакційну апологетику побудови імперської Росії на засадах євгенічного клонування.

У підрозділі 6.4. **“Основні ознаки російської філософії та їх проявлення в національній самоідентифікації”** систематизовано основні ознаки російської національної філософії (месіанізм, історіософічність, інтуїтивізм, соборність, імперсоналізм, доктринерський радикалізм, амбівалентність, внутрішня апокаліптична напруженість та ін.) та показано, що вони відтворюють, як онтологічно притаманні руського народу ознаки

духовності, так і набуті в результаті його розвитку шляхом прилучення інородців у своє лоно і які суттєво впливають на російську національну самоідентичність впродовж її історичного конституювання

ВИСНОВКИ

У **Висновках** зроблено узагальнення, які є результатом проведеного системного аналізу феномена російської національної самоідентичності шляхом цілісної реконструкції історичного процесу її розвитку, що відображають сутнісний зміст концепції дисертанта та висвітлюють наукову новизну дослідження.

Соціально-філософський, історико-філософський, герменевтичний, соціо-культурний та синергетичний підходи дозволили дисертанту систематично викласти інструментарій і методологічні засади дослідження витоків та основних етапів конституювання російської національної самоідентичності через виявлення нерозривної іманентної логіки її трансформаційних змін. Загальнометодологічне підґрунтя дослідження включає наступні положення.

Історично висхідною синкретичною формою суспільної свідомості є міфічна свідомість, яка характеризує той період у розвитку суспільства, коли окрема людина ще не виділяє себе із соціуму. Міфічна свідомість, трансформуючись, стає джерелом виникнення міфології, релігії, мистецтва, містики, науки, моралі права, політики, які, досягнувши рівня самоусвідомлення, переростають у філософію.

Існують різні типи філософування: теоретичний, есеїстсько-афористичний, художньо-образний, релігійно-містичний. Специфіка російської філософії полягає в тому, що їй притаманні всі типи філософування, окрім теоретичного, що й визначає механізм її впливу на конституювання російської національної самоідентичності. Вплив філософії на інституальне буття російського народу фіксується за допомогою термінів “філософія в Росії”, “руська філософія”, “російська національна філософія”, які уможливають виявлення форм прояву самосвідомості російського народу на різних етапах його історичного буття. В доповнення до формаційного, соціокультурного, цивілізаційного запропоновано більш широко застосовувати синергетичний підхід до історії конституювання російської національної самоідентифікації, на основі якого виділено етапи її розвитку: *перший* – період формування єдиного родового, духовного начала під час формування Московії; *другий* – період розбудови “Святої Русі”; *третій* – період розбудови “Великої Русі”; *четвертий* – період побудови “Всесвітньої Країни Рад”; *п’ятий* – сучасний, який починається з розпаду СРСР і утворення Російської Федерації як самостійної держави.

Зачатки самоідентифікації у древній Русі виникають не в етнічній сфері, а в сфері моралі, а з прийняттям християнства свою ідентичність руські починають пов’язувати з православ’ям. Головним чинником формування російської національної ідентичності виступає єдність влади і

православної церкви. Саме вони розробляють державницьку ідеологію, яку пізніше засвоюють усі державні інституції. Докорінної зміни парадигмальні засади формування російської ідентичності зазнають в епоху Просвітництва. Релігійна проповідь і прилучення іногородців в лоно православної церкви тісно поєднуються з військовою силою, яка розглядається руськими як Боже Провидіння, накладене на них Богом з метою перебудови світу на християнських, православних засадах. Основні ідеологеми розбудови “Великої Русі” (П. Чаадаєв, “слов’янофіли” і “західники”, М. Федоров, В. Соловйов) носять імперський характер, що чітко виявилось в обґрунтуванні ними шляхів побудови Росії як Всесвітньої імперії. Російська національна самоідентичність в період формування “Великої Русі” найтісніше пов’язується з політикою, яка не лише детермінує виникнення філософської рефлексії, а й підпорядковує собі релігію і мораль. Останні втрачають свою автономність і стають духовними знаряддями реалізації політичної ідеї розбудови імперської держави. Саме в цей час формуються нові архетипічні принципи російської національної самосвідомості, які залишаються незмінними впродовж трьох наступних століть. Історія Росії розглядається як історія держави, а не історія нації. Це *російська*, але не *руська* історія. Тому руські починають самоідентифікувати себе великоросами. Щодо сенсу конституювання російської національної самоідентичності, то дана епоха – переломна. Відповідно формується і нова духовна основа самовизначення руських. Якщо в попередню епоху нею було православ’я, то в нову епоху стає військова сила. Якщо раніше месіанізм базувався на ідеї вселенської релігійної місії руських, то з кінця XVII ст. формується ідеологія вибудови “Великої Русі” за допомогою військової сили, а релігійний месіанізм замінюється політичним.

За радянських часів філософія трансформувалася в “служницю” побудови комуністичного суспільства у всесвітньому масштабі. Ця утопічна мета “обумовлювала” перебіг людської історії як неухильне самотрансцендентування і тим самим практично нівелювала цінність реального суспільного життя людей, адже людська історія набувала значення дійсної лише через призму реалізації утопічної мети.

Показано, що представники генетичного соціалізму розробляють моделі формування руської людини на засадах евгенічного клонування.

Національна ідентичність характеризує співвіднесеність соціального суб’єкта з нацією, її цінностями, історією, державними інституціями, політичними та економічними інтересами тощо. Ознаки сучасної російської національної філософії (месіанізм, історіософічність, інтуїтивізм, соборність, імперсоналізм, доктринерський радикалізм, амбівалентність та ін.) суттєво впливають на самоідентифікацію російського народу. На кожному етапі конституювання російської національної самоідентичності ставляться і розв’язуються проблеми взаємовідносин людини і держави, держави і церкви, людини і церкви та багато інших, однак панівною завжди виступає ідея особливої історичної місії руських у світі.

СПИСОК ПРАЦЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Кітов М.Г.* Руська національна філософія в контексті української історії та культури: Монографія / Микола Григорович Кітов. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 432 с.

Статті в наукових фахових виданнях:

1. *Кітов М.Г.* Руська національна філософія, її витoki і джерельна база / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2001. – 237 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 37–43.

2. *Кітов М.Г.* Філософський плюралізм: причини і наслідки / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 9 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 263 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 53–61.

3. *Кітов М.Г.* Культурно-релігійний контекст таємниці княгині Ольги / Кітов М.Г. // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2002. – № 3. – 151 с. – С. 49–57.

4. *Кітов М.Г.* Походження Рюрика і його філософія правління “за угодою, по праву” / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 10 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Українська книга, 2002. – 320 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 114–121.

5. *Кітов М.Г.* Що закодовано в імені твоєму, Борисфен? / Кітов М.Г. // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова – 2003 рік. Випуск 12. 242 с. – С. 176–182.

6. *Кітов М.Г.* Історико-культурологічний контекст зародження філософських ідей за князювання Олега / Кітов М.Г. // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2003. – № 2. – 138 с. – С. 41–48.

7. *Кітов М.Г.* Чи сповідували руські князі філософію конструктивізму по відношенню до автохтонного населення? / Кітов М.Г. // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова – 2003 рік. Випуск 13. 152 с. – С. 18–34.

8. *Кітов М.Г.* До питання про багатозначність терміну “рус” / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 11 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Віпол, 2003. – 330 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 252–265.

9. *Кітов М.Г.* Месіанські ідеї у філософії “загальної справи” М.Ф. Федорова / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми

сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 12 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Віпол, 2003. – 243 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 48–53.

10. *Кітов М.Г.* Теургічні мотиви у філософії П.Я. Чаадаєва та їх вплив на розвиток руської національної самосвідомості / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 13 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Віпол, 2004. – 290 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 35–47.

11. *Кітов М.Г.* Про деякі історико-філософські інтерпретації терміну “рос” / Кітов М.Г. // Гуманітарні науки і сучасність. Зб. наук. праць – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 226 с. – С. 13–22.

12. *Кітов М.Г.* До питання визначення основних етапів розвитку руської національної філософії / Кітов М.Г. // Філософські проблеми гуманітарних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, № 4, 2005. – 123 с. – С. 53–58.

13. *Кітов М.Г.* До питання про дохристиянські витоки та джерельну базу української національної філософії / Кітов М.Г. // Філософські проблеми гуманітарних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, № 5, 2005. – С. 170–175.

14. *Кітов М.Г.* Специфічні ознаки руської національної філософії / Кітов М.Г. // Філософські проблеми гуманітарних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, № 6, 2005. – С. 41–46.

15. *Кітов М.Г.* Про деякі загальнометодологічні підходи до вивчення української національної філософії / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 15 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Віпол, 2005. – 338 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 45 – 65.

16. *Кітов М.Г.* Євразійство в руській національній філософії / Кітов М.Г. // Практична філософія, № 4. – К.: Вид-во Центру практичної філософії ПАРАПАН, 2005. – 244 с. – С. 135–142.

17. *Кітов М.Г.* Роль творчості отців православної церкви у становленні самосвідомості руського народу / Кітов М.Г. // **Нова парадигма:** Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – Вип. 49. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 238 с. – С. 51–65.

18. *Кітов М.Г.* Дохристиянські вірування українців, або чи був Перун їхнім Богом? / Кітов М.Г. // Практична філософія, № 4. – К.: Вид-во Центру практичної філософії ПАРАПАН, 2006. – 208 с. – С. 198–206.

19. *Кітов М.Г.* Формування нової парадигми філософування в руській національній філософії за доби Просвітництва / Кітов М.Г. // Філософські проблеми гуманітарних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка № 11, 2006. – С. 181–190.

20. *Кітов М.Г.* Расові аспекти змісту руської ідеї / Кітов М.Г. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, випуск 20 / Відп. ред.: М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2007. – 292 с. – Бібліогр. в кінці розд. – С. 55–68.

21. *Кітов М.Г.* Витоки і джерельна база руської національної філософії: нові підходи до аналізу проблеми / Кітов М.Г. // Практична філософія, № 3. – К.: Вид-во Центру практичної філософії ПАРАПАН, 2008. – 248 с. – С. 219–226.

АНОТАЦІЯ

Кітов М.Г. Філософія як духовний чинник конститування російської національної самоідентичності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України. – Київ, 2010.

У дисертаційному дослідженні аналізуються фундаментальні проблеми духовного впливу філософії на конститування російської національної самоідентичності, як цілісної рефлексії народу на власну життєдіяльність, яка і виступає об'єктивною основою історичного поступу російської національної самосвідомості. Вперше комплексно проаналізовано етапи конститування російської національної самоідентичності та її специфічні ознаки.

Показано, що наскрізним принципом розвою російського народу від висхідної консорції до сучасної російської політичної нації було географічне і соціокультурне розширення ареалу їх розселення шляхом військової, релігійної, економічної, політичної, духовної експансії, що й детермінувало виникнення специфічних ознак російської національної самоідентичності.

Ключові слова: національна самоідентичність, філософія в Росії, руська філософія, російська національна філософія, філософський плюралізм, “Свята Русь”, “Велика Русь”, “Всесвітня Країна Рад”, месіанізм, євразійство.

АННОТАЦИЯ

Китов Н.Г. Философия как духовный фактор конституирования российской национальной самоидентичности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Институт высшего образования Национальной академии педагогических наук Украины. – Киев, 2010.

В диссертационном исследовании анализируются фундаментальные проблемы духовного влияния философии на конституирование российской национальной самоидентичности, как целостной рефлексии народа на собственную жизнедеятельность, которая и выступает объективной основой исторического развития российской национальной философии. Впервые комплексно проанализированы истоки, истоковедческая база, этапы развития и специфические черты российской национальной самоидентичности в процессе становления украинского и российского народов. Подчеркнуто, что исходя из геополитических изменений, которые происходят на

постсоветском пространстве, переосмысление указанных вопросов актуально и для российских обществоведов, ибо имеющиеся исследования данной проблематики (независимо от огромного массива литературы), нельзя считать исчерпывающими, поскольку они в основной своей массе являются идеологизованными или касаются лишь отдельных аспектов данной проблемы. Для таких исследований характерно отсутствие четких методологических подходов.

При вычленении этапов конституирования российской национальной самоидентичности в дополнение к формационному, социокультурному, цивилизационному, широко используется синергетический подход, который оказался более продуктивным при исследовании данной темы. Это дало возможность выделить этапы становления российской национальной самоидентичности, показать исторически неразрывную, имманентную логику ее развития, выявить формы ее проявления на различных этапах институционального существования российского общества, раскрыть диалектику ее становления путем анализа изменений проблематики на каждом из этапов.

Осуществлена экспликация понятий: “философия в России”, “русская философия”, “российская национальная философия” и доказана необходимость их использования для характеристики самосознания россиян. Исследованы объективные предпосылки и основания, предопределяющие конституирования самоидентичности русских на каждом историческом этапе развития народа, начиная от исходного консортивного объединения индивидов различных этносов, до современной российской политической нации. Сделан вывод: определяющим было постоянное расширение социокультурного ареала русских, путем военной, религиозной, экономической, политической, духовной экспансии, что и предопределило возникновение специфических особенностей современной российской национальной самоидентичности.

Особое внимание уделено анализу эпохи Просвещения, ибо в это время формируются новые архетипичные основания национального самосознания, которые остаются неизменными в течении трех последующих столетий. Главные из них следующие: 1) история России это история государства, а не нации. Это *российская*, а не *русская* история; 2) России принадлежит исключительная роль в мировой истории; 3) славу российскому народу в новую историческую эпоху может дать только военная сила. Если ранее мессианизм базировался на идее вселенской религиозной миссии русских (хранение чистоты православия), то начиная с конца XVII ст. религиозная проповедь тесно соединяется с военной силой, которая рассматривается русскими как Божье Провидение наложенное на россиян Богом с целью перестройки мира на православных основаниях. Показано, что основные идеологемы “Великой Руси” (П. Чаадаев, “славянофилы” и “западники”, М. Федоров, В. Соловьев) носят имперский характер, что четко проявилось при обосновании ими построения России как Всемирной империи.

В работе также исследованы процессы модернизации имперских идей в постсоветской российской философии (евразийство, генетический социализм) и их влияние на самоидентификацию россиян.

Систематизированы основные черты современной российской философии (мессианизм, историсофичность, интуитивизм, соборность, имперсонализм, доктринерский радикализм, амбивалентность и др.) и показано, что они отражают как онтологично присущие народу черты духовности, так и привнесенные в процессе русификации инородцев и их культуры. Также показано как они влияют на конституирование российской национальной самоидентичности.

Подчеркнуто, что на каждом этапе конституирования российской национально-самойдентичности всегда, хотя и по-новому, ставятся и решаются вопросы взаимоотношений человека и государства, государства и церкви, человека и церкви, и много других, однако главенствующей всегда выступает претензия на особое место и особую роль русских в мире. Такое убеждение и является ключевым моментом их национальной самоидентификации.

Ключевые слова: национальная самоидентичность, философия в России, русская философия, российская национальная философия, философский плюрализм, «Святая Русь», «Великая Русь», «Всемирная Страна Советов», мессианизм, евразийство.

SUMMARY

Kitov M.H. Philosophy as Spiritual Factor of the Constitutionalizing of Russian National Self-identity. – Manuscript.

The dissertation is for obtaining, of a scientific degree of the Doctor of philosophical sciences on the speciality 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. The Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2010.

Fundamental problems of spiritual influence of philosophy on the constitutionalizing of Russian national self-identity as integral reflection of people on their own living activities, which appears as objective basis of historical step of Russian national self – consciousness have been analyzed in the dissertation research.

For the first time the constitutionalizing of Russian national self-identity and its specific signs have been analyzed completely.

It is shown that geographical and political extension of the area of their settling by means of military, religions, economical, political, spiritual expansion was the main principle of the development of Russian people from rising consortional association of emigrants from different ethnic communities to Russian civil political nation, that determined origin of specific signs of Russian national self-identity.

Key words: national self-identity, philosophy in Russia, Russian philosophy, Russia national philosophy, philosophical pluralism, “Saint Rus”, “Great Rus”, “World Country of Soviets”, messianism, eurasianism.